

SZABÓ Á. TÖHÖTÖM

A FÖLD TÁRSADALMI JELENTÉSEI. GLOBÁLIS KONTEXTUSOK ÉS HELYI PERSPEKTÍVÁK

BEVEZETÉS

„János is ássa a földet, úgy félkészformán, ahogy a teljes lelapulásban lehet. Ahogy ásná, a Linnemann lapátjáról egy darab hant a bal keze tenyerébe esik. János önkéntelenül morzsolgatni kezdi: feketés, de könnyű, nem heves fajta, van egy kis keménysége, de azért mégis omlós, ez a rozsbúzát igen csak bírná. János mellett fekszik a hadnagy, János a földet átnyújtja: – Hadnagy úr, ez jó föld.” (Tömörkény István: *János a földdel*. 1916.)

Az első világháborúban járunk, a magyar szakaszra hirtelen az ellenség kezd tüzelni. Le kell hasalni és fedezéket ásni. Jánosnak, e rövid epizód főszereplőjének ekkor tűnik fel, hogy a föld, amibe beássák magukat, *termőföld* is egyben. És nem is rossz, állapítja meg a darab föld morzsolgatása nyomán. A föld számára hirtelen az adott kontextustól idegen jelentéseket idézett fel. Hisz a földnek (is) többféle jelentése lehet, és ez igaz, akár termőföld, akár földbirtok értelmében szemlélnénk. Igaz mind történeti, mind pedig recens metszetben.

Jelen, Keszeg Vilmos tanár úr előtt tisztelgő írás, éppen a földbirtok társadalmi jelentéseire és azoknak a változására¹ irányítja a figyelmet úgy, hogy egyrésztől áttekinti ennek néhány, történeti vonatkozását, majd recens értelembelem elemzi ugyanezeket a jelentéseket. Mind a diakron, mind a szinkron vizsgálat esetén egyszerre igyekszik érvényesíteni a globális kontextusokat és a helyi perspektívákat, és amellett érvel, hogy a földbirtok társadalom- és

1 Az írás a földbirtokra, a termelésre fogott vagy termelésre fogható földre koncentrálna, noha igen csábító lenne olyan további kontextusokban is feltérképezni ezeket a jelentéseket, mint a natúra–kultúra választóvonal, a megművelés és a természetes állapot nem mindig magától értetődő (pl. az erdőgazdálkodásba bevont földterületek vagy az elvadult legelőterületek, kaszálók, szántók esetén), a tájként szemlélt föld, a nemzeti föld vagy nemzeti táj kérdései.

jelentéstörténete még korántsem egy lezárt folyamat, mint ahogy amellett is, hogy a föld – korábbi elképzeléseinkkel ellentétben, miszerint a föld egyre inkább csak instrumentális tartalmakat hordoz (vö. Pap 2008) – újra szimbolikus tartalmakkal telik fel, és a recens, földdel kapcsolatos jelenségek megértéséhez ezt is figyelemmel kell kísérnünk. Az érvelés további része ebben a kontextusban, hogy a földet az emberi világ, a társadalom és a kultúra szerves részének kell tekintenünk (vö. Micu 2014), és ekként fel kell térképeznünk azokat a szerepeket és jelentéseket, amelyeket a föld egyes társadalmi helyzetekben magára vesz. A föld ebben az értelemben egyfajta társadalmi aktor, nem a társadalmon kívüli, ettől független entitás, bizonyos értelemben *viselkedik és változik*. Akár fizikai kiterjedésében is elasztikusnak tekinthető, amint azt a visszaszolgáltatások körüli huzavona is mutatta (Verdery 2003).

E rövid tanulmány első részében a föld társadalmi jelentéseit tekintem át a gazdasági antropológia elosztást és termelést vizsgáló néhány megközelítését alkalmazva, illetve a tulajdonjog kérdéseit szem előtt tartva (a tulajdon kérdése végigvonul a szövegben). A második részben az állam, a csoportformálódás és a legitimáció kérdései felől közelítve, illetve a piaci mechanizmusokat is szemrevételezve a földreformok kérdését vizsgálom meg. Végül a harmadik részben néhány konkrét, erdélyi rurális példán keresztül mutatom be ezeknek a jelentéseknek az alakulását.

A FÖLD: TERMELÉSI ESZKÖZ ÉS TÁRSADALMI ALAKZAT

Azt hiszem, kivétel nélkül minden tudomány képviselője egyetért azzal, hogy a föld(birtok) – azon túl, hogy (vagy éppen azért, mert) mind a mai napig az egyik legfontosabb erőforrásunk, ha úgy tetszik, termelési eszközünk – termelési eszköz jellegén túl rendkívül összetett társadalmi alakzat. S noha például egy agrárszakember számára nem feltétlen a társadalmi jelentései a fontosak vagy elsőrendűek, ezektől a jelentésektől még ő sem tekinthet el: a földdel kapcsolatos elképzeléseket, a földnek mint erőforrásnak az elosztását, a hozzáférési jogokat és azoknak a korlátozását koronként és kultúránként változó módon ezek a jelentések is alakítják.

Szögezzük le: ez a tanulmány sem vitatja, hogy a föld, történeti és földrajzi helyzettől függetlenül elsősorban élelemforrás. Ez igaz a vadászó-gyűjtögető hordákra, a kertészkedő (hortikulturális termelést folytató) törzsekre, a nomád pásztortársadalmakra, a paraszti világra és az ipari mezőgazdasági termelésre egyaránt, mint ahogy az ipari mezőgazdaságban kialakult alternatív termelési formákra (biotermesztés, permakultúra, közösségi gazdálkodás stb.) is. Azonban épp e felsorolás teszi első szinten világossá azt, hogy a földnek a jelentései rendkívül szerteágazóak lehetnek, hisz például egészen más jelentést rendelhetünk hozzá egy nagy mezőgazdasági konszern és egy valamilyen módon elköteleződést feltételező alternatív gazdálkodási forma esetében. Az is világos ugyanakkor, hogy az olyan nagyléptékű változások is, mint az első mezőgazdasági forradalom, vagyis a termelő gazdálkodásra, az állati igaerőre és az ekés földművelésre való áttérés valójában hosszú folyamata, illetve mint a második mezőgazdasági forradalom, vagyis a mezőgazdasági termelés technológiáinak a megújítása az ipari forradalom korában, szorosan összekapcsolódnak a földdel.

A föld jelentései a közösségi tulajdon és a magántulajdon,² egyáltalán a tulajdon és a rendelkezés (Tárkány Szücs 1983) kérdései felől is vizsgálhatók. A kulturális antropológia alakulástörténetében fontos volt a közösségi és a magántulajdon kérdése, a kommunisztikus és az individuális társadalmak feltételezése. S minthogy az ipari forradalomig a föld volt a legfontosabb termelőeszköz, a föld tulajdonjoga, az ezzel járó jogosultságok vagy épp korlátozások meghatározóak voltak a társadalom működése szempontjából. Következésképp a jelentései vizsgálhatók az elosztási rendszerek (Polányi 2004), de az ezekkel némiképp párhuzamosan szemlélhető termelési módok (Wolf 1995) szempontjából is.

Polányi Károly épp a föld – és a munkaerő – integrációja szempontjából látja elkülöníthetőnek a különböző elosztási rendszereket. Szemléletében a reciprocitás intézményes keretét a rokonság adja, a redistribúciót a főnökség, míg a piac kiágyazódik a társadalmi intézmények keretei közül. Ő maga is tudatában van annak, hogy ezek az elosztási rendszerek a mezőgazdaság megjelenését követően minden kultúrában egyszerre vannak jelen, de épp az alapján tartja elkülöníthetőnek őket, hogy ezek közül melyik a domináns. Ennek az alapja pedig szemléletében az, hogy az elosztási rendszerek, illetve a mögöttük álló társadalmi intézmények mennyiben fogják át és mozgósítják a földet és a munkaerőt. A reciprocitás keretében a rokonság lép fel tulajdonosi csoportként, ő a földnek a birtokosa, ellenőrzi a földhöz való hozzáférést, munkára fogja a csoport tagjait, illetve munkát és erőforrásokat biztosít nekik. A redistributív rendszerekben ezt a szerepet a főnökség, tágabb értelemben valamilyen centrális hatalom veszi át, szétosztja a földdel kapcsolatos jogosultságokat, ezeket esetenként visszavonja vagy korlátokat szab, miközben a munkaerőt is mozgósítja. Végül a piac dominanciája azt jelenti, hogy a föld – és a munkaerő – áruvá válik, nincs már olyan társadalmi intézmény, amelybe a föltötte gyakorolt kontroll beágyazódna.³

Noha világos, hogy Polányi Károly számára a rendszere felállításánál az elosztás sémái fontosak, és hogy Eric Wolf (és a neki alapul szolgáló Karl Marx) esetében pedig épp a termelés adja a felosztás alapját, mégis úgy gondolom, hogy a fentebbi felosztás valamilyen módon a termelési módokkal – itt most az egyszerűség kedvéért: a rokonságelvű, az adózató és a tőkés termelési móddal – is korrelál. Nem kívánom az érvelésemet (neo)marxista alapokra helyezni. Azonban ha – az osztályok közötti, történelmi korokon átívelő konfliktusokon mint a történelem mozgatórugóján túl – elfogadjuk, hogy a termelőerők (munkaerő és munkaeszközök) és a termelési viszonyok (tulajdonformák és tulajdoni viszonyok) szerveződési módjai meghatározhatják adott korok társadalmi felépítését, vagy legalábbis részét képezhetik annak, akkor nem tudunk eltekinteni attól, hogy adott történelmi kontextusban a rokonság szervezte meg a termelést, más történelmi korban ez a hatalomnak rendelődtől alá, végül megint más korban ez tisztán piaci alapú, gazdasági logikák alapján alakult. A földnek pedig ezekben is kardinalis szerepe volt.

Ha csak a feudalizmus (magyar) példáját szemléljük, és visszatérünk a tulajdonlás kérdéseire, azt látjuk, hogy a földtulajdoni rendszerek az egyes társadalmi rétegek (rendek) esetében más és más jogosultságokat engedtek meg. A föld vonatkozásában a jobbágyoknak csak használati joguk volt. A jobbágyok fölött álló fizikai vagy jogi személyek már

2 A tulajdon: tárgyak, dolgok fölötti hatalom, de ugyanakkor tárgyak által az emberek között közvetített viszony is. Érdemes megjegyezni ugyanakkor, hogy az általunk ismert és gyakorolt, legtöbb esetben alkalmazott tulajdonfogalom, amely az adott személy kizárólagos hozzáférést és mások kizárását írja elő, nyugati és modern fejlemény (Hann 2005). Ez pedig a közösségi és magántulajdon kérdéseit is más megvilágításba helyezi. A kérdéstről – Somló Bódog alapján – hosszan értekezik Gérald Berthoud (2014). A kung hordák példáján a primitív kommunizmus felől vizsgálja a kérdést Alan Barnard (1993).

3 Noha a földdel kapcsolatos valamilyen társadalmi regulációval azért nagyon sok, piaci alapú társadalomban is találkozunk. De erről később.

rendelkeztek a birtoklás jogával, de a végső rendelkezés joga a feudális hierarchia csúcsát illette meg: a király adományozhatott és elvehetett birtokokat (Tárkány Szűcs 1983). A földnek a társadalomban való körforgása meglehetősen korlátozott volt, az adományozáson és öröklésen kívül piaci tranzakcióknak csak kivételesen képezte tárgyát (mint ahogy a piac maga is, noha jelen volt, háttérbe szorult a redisztribúció mechanizmusai mellett). A földhasználatot és a földbirtoklást a feudalizmusban különböző szinteken rendkívül sok szabály, jogszokás vette körül és írta le, hisz ebben a korszakban a föld valóban a legfontosabb termelőeszköz volt, amely a hatalom struktúrába is beágyazódott.

FÖLDREFORMOK, PIACI MECHANIZMUSOK ÉS ELLENFOLYAMATOK

Fontos előre bocsátanom egy megjegyzést: hosszú időtartamban és a Kárpát-medencét szemlélve, úgy tűnik, hogy elosztási rendszerektől függetlenül a föld viselkedésének a jellemzője a koncentrációra való hajlam. Ez nem egyszerűen a tőke azon jellemzője, hogy koncentráلódik (Piketty 2014). A föld nem tekinthető egyszerűen a tőke egy tetszőleges megjelenési formájának, hisz egyrészt láttuk, hogy adott korokban csak korlátozottan adható-vehető,⁴ nem is mozgatható, másrésztől szerteágazó társadalmi jelentések hordozója, szimbolikus tőkék és presztízsek felhalmozásának és megjelenítésének az eszköze. Ezeknek a szimbolikus tartalmaknak tudatában voltak azok a kabil parasztok is, akiket Pierre Bourdieu vizsgált (Bourdieu 1978). De ezeket a szimbolikus tartalmakat láttuk, látjuk az erdélyi, székelyföldi példákban is (Oláh 2004), vagy a román parasztság esetében is (Micu 2014).

A föld ráadásul – megint Polányi Károly terminusaival élve – fiktív áru, a pénzzel és a munkaerővel együtt. Nem termeljük, nem mi állítjuk elő. Ebben az értelemben: adott-ság, a természet⁵ része, csak a piaci körülmények hatására szemléljük és kezeljük áruként.⁶ Ugyanakkor egy kissé paradoxális, hogy miközben az érték egyik domináns meghatározása a gazdaságtanban és a gazdasági antropológiában épp a munka felől közelít,⁷ a földnek ebben az értelemben nagyon nehezen határozható meg az értéke. Hisz nem emberi tevékenység, munka eredménye, noha maga a termőföld és a használati státusz sokszor épp a munkán keresztül kapcsolódik össze: a hagyományos paraszttársadalmak fenntartották azt az elképzelést, hogy egy adott földterület használatára épp a munkára való képesség és a tényleges munka jogosítja fel a gazdasági szereplőket. A középkori és újkori Magyarországon a szőlőbirtokok kialakításába befektetett többletmunkát éppen ezért azzal honorálták,

4 Erdély helyzete a 19. század második felében kétségtelenül speciális. Mégis meg kell jegyeznünk, hogy Egyed Ákos ezzel a kapitalista, vagyis az elosztásban a piaci cserére alapozó korszakkal kapcsolatosan is hangsúlyozza a valamilyen szempontból kötött, tehát kereskedelmi forgalomba nem hozható földek magas, mintegy 28%-os arányát (Egyed 1981: 201). És ez az a korszak, amikor a (tulajdon)jogi reformok (arányosítás például) és a piaci csere hatására székely családok sokasága szorul ki az erdők haszonvételeiből.

5 Noha, mint tudjuk, az továbbra is kérdés, hogy hol húzzuk meg a natúra és a kultúra határát (lásd Hirsch 2005)

6 Mint ahogy az emberi munkaerő is szervesen hozzátartozik egy adott személyhez. A piac viszont a két dimenziót itt is leválasztja egymásról.

7 A klasszikus közgazdaságtan egyik alapítójának, Adam Smithnek az elméletét gondolja tovább Chris Gregory (2009). Az érték a marxi szemléletben is leginkább munkaérték.

hogy a szőlőbirtokok nem is kerültek be a feudális kötöttségek rendszerébe, s amíg a használója és/vagy tulajdonosa meg tudta dolgozni az adott területet, az ahhoz való jogát nem is vitatták el tőle (Égető 1985). Ugyanezen az elven követelték a székely közösségek irtást végző tagjai, hogy az irtványföldet ne kelljen a közönsnek átadniuk: „nem tartoznak magok irtásokot falu kezire engedni.” (Imreh 1973: 135–136).

A föld tehát, miközben hajlamosak vagyunk egyszerűen csak áruként szemlélni, mégsem csak az. A csoportformálódásnak és a különböző szinten létrehozott legitimitások megerősítésének is eszköze lehet, szétosztása/koncentrációja éppen ezért hordoz többes jelentéseket. A székely, sokáig közösen, akár több falu által is használt erdőbirtokok határai a 17–18. században kezdtek rögzülni, hisz addig a közösségek mérete, az erdő változatos használata (saját szükségére történő faizás, szén- és mészégetés, legeltetés, szénacsinálás, gyűjtögetés) nem indokolta a rögzített, szigorú határok felállítását. Ebből a korszakból azonban már egyre több konfliktusnak maradt fenn írásos emléke: a hozzáférési jogokat szabályozni kellett, ez sokszor nem ment konfliktusmentesen (Kolossváry 1975). Az udvarhelyszéki Kobátfalván a helyi emlékezet a kétezres évek elejéig megőrizte egy 19. század eleji erdőbirtokkal kapcsolatos konfliktus emlékét (Pap 2007), ami az erdőbirtok, a föld fontosságát igen csak jól mutatja.

A föld az állam és a mindennapi emberek kapcsolatában is fontos szerepet kaphat, az állam kezdeményezheti a földhasználati jogosultságok újraosztását, a földek szétosztását, de akár koncentrációját is, illetve tehet a földek piaci alapú koncentrációja ellen, vagy legalábbis kritizálhatja a folyamatot. A 18. századi abszolutisztikus monarchiák, köztük a Habsburg-ház, nagyon jól tudta ezt, még akkor is, ha az úrbérrendezés eredménye sok esetben visszás volt (Fülemile 1987: 56). Parasztvédelmi politikájuknak egyszerre képezte a részét a nemesek és a parasztok által közösen használt földek helyzetének a rendezése, és a jobbágyi kötelezettségek (robot) helyi szokásjogban történt, és épp ezért sokszor képlékeny rögzítésének központi kodifikációja. Ez ugyan még nem földreform a szó szoros értelmében – de eredménye volt többek között egy új közbirtokossági kategória (volt úrbéresek) létrejötte (Petercsák 2008: 23). Az érvelést tágabb kontextusba helyezi az angliai bekerítések példája: az iparosodó és egyben a piaci elosztási rendszerek előretörését megtapasztaló Angliában a bekerítés egyszerre volt a földbirtokosok eszköze a kapitalista átmenet irányába, a kisbirtokosok kiszorítása és az ipari termelési rendszerek által megkövetelt szabad munkaerő kialakulásának a feltétele (Polányi 2004: 62–63, Thompson 1963: 217–218). Talán az sem véletlen, hogy a Tudor-korban több olyan kísérlet is volt, amely ellensúlyozni próbálta a bekerítéseket (Polányi 2004: 63–64).

Az 1848-as jobbágyfelszabadítás már a tényleges földreformot is magával hozta.⁸ És ugyan nem mindegyik feudális alávétettségben élő réteg jutott földhöz (a zsellérek kimaradtak ebből, hisz a feudalizmus idején nem volt a jobbágyokhoz hasonló földhasználati joguk), a reform mégis széles paraszti tömegek esetében teremtette meg a tulajdonlás lehetőségét. Az 1848-as reformok megfelelője volt a román fejedelemségekben az 1864-es jobbágyfelszabadítás és földreform, amelynek keretében szintén hozzájárultak a kisbirtokosi réteg megerősítéséhez. A 19. század második felét ugyanakkor a fokozódó kapitalizálódás jellemezte, és a piaci áruvá vált föld is bekerült ebbe a körforgásba: a 19. század végi erdélyi állapotokat elemezve Egyed Ákos jelentős földkoncentrációról számol be, mind a paraszti–földesúri birtokok, mind a kisparaszti–gazdagparaszti birtokok vonatkozásában (Egyed 1981: 193–199). A század közepén szétosztott földek koncentrálni kezdtek.

Erdélyi viszonylatban a következő jelentősebb földreform a most már az új területekkel kiegészült Romániában zajlott le. Az I. világháborút követően az új román állam a földreform

8 Az erdélyi és romániai földreformokhoz antropológiai szemszögből lásd még Verdery 2003: 41–46. A szerző az első erdélyi földreformot tévesen 1864-re teszi.

mon keresztül erősítette meg a kis- és középparaszti réteget, illetve kompenzálta a háborús veteránokat, hadiárvékat és hadiözvegyeket. A reform társadalmi olvasata mellett létezik annak egy nemzeti-etnikai olvasata is: a magyar történetírásban a reform nem egyszerűen a nagybirtok megtörését és a kis- meg középbirtokok megerősítését célozta, hanem a magyar világi és egyházi vagyon szétosztását is (Bíró 2002).⁹ A föld ez esetben társadalmi és nemzeti legitimációs eszköz egyszerre (vö. még Giordano 2014). Az 1945-ös földreform szintén a társadalmi legitimáció megeremtésének az eszközeként szemlélhető. A szovjet befolyás alatt berendezkedő új hatalomnak szüksége volt arra, hogy legitimitást szerezzen magának. Az ekkor még dominánsan agrárjellegű országban a kisparaszti rétegek, illetve újból: háborús veteránok földhöz juttatása megfelelő eszköznek tűnt. Ráadásul ezzel a lépéssel a kollektivizálás gyanúját is el lehetett ideig-óráig terelni. A földreformot a földesúri és a nagybirtokok (közirtokosságok) államosítása kísérte. Ennek újfent létezik egy nemzeti-etnikai olvasata. A magyar arisztokráciát, az egyházakat, a székely közbirtokosságokat ekkor fosztották meg még megmaradt földbirtokaiktól.

A szétosztást II. világháborút követően azonban nagyon gyorsan koncentrálódás követte. Ez már nem piaci alapú volt, hanem egy redisztributív rendszer adminisztratív, központosító politikájába ágyazódott. A kollektivizálás több hullámban alakította át a tulajdonvagy a rendelkezési jogot, megeremtette a tulajdonjogok hierarchiáját (állami tulajdon, kollektív tulajdon és magántulajdon, vö. Verdery 2004a), miközben az állami autoritást már nem a földbirtok manipulációján keresztül építette, hanem a félelemkeltés közvetlen eszközeivel (koncepciók perek, munkatáborok). Az állam az adminisztratív birtoklást (Wolf 1973: 389) kiterjesztette mind az állami tulajdonú, mind a kollektív tulajdonú földekre: a mezőgazdasági üzemek irányításába is közvetlenül beleszólt, hisz az állami célú, központosított erőforrás-elvonás elsődleges lehetőségét a mezőgazdaság, illetve a falusi népesség biztosította (Verdery 2003: 41).

Az 1989-es változásokat követő földreformok is jelentős politikai vonatkozásokkal rendelkeztek: egyetértés van a társadalomtudományban abban, hogy a restitúciónak és különösen a kivitelezés módjának elsősorban politikai jelentősége volt, kevésbé gazdasági. A földreform újra megeremtette a kisparaszti- és középparaszti birtokok sokaságát, miközben egyfajta kompenzációs gesztus is volt a szocialista rendszer negatív tapasztalataival szemben (Cartwright 2001, Verdery 2003). Ezzel mintegy zárójelbe tették a szocialista rendszert, mintha az új kezdet pillanatát a szocializmus előtti időkre lehetne beállítani (Giordano–Kostova 2002: 77). Azonban ezt a földreformot is koncentráció követte, országos és helyi szinten egyaránt. Romániában jelenleg kevés földbirtokos rendelkezik nagyon sok földbirtokkal, miközben sok földbirtokos rendelkezik kevés földbirtokkal (Fox 2011: 51–52).

A piaci alapú koncentrációt ugyanakkor kiegészítik azok a globális folyamatok, amelyeknek a keretében a földbirtok jelentőségét megnövelik az éleltermelési, élelmezési válságok, a megművelt területekért folyósított támogatások, a nyugati/fejlett országokból származó tőke beáramlása és a földvásárlás/földrablás (*land grabbing*) a globális délen (Sassen 2013, Borras et al. 2011), a kisparaszti, a fenntartható fejlődést a zászlajukra tűző gazdaságok harca az olcsó tömegtermelést mint a túlnépesedésre adható egyetlen választ propagáló mezőgazdasági konsernekkel (Ploeg 2008).

⁹ Ezt konkrét, helyi példák mellett az is aláhúzza, hogy az Ókirályságra és az újonnan az országhoz csatolt területekre két különböző törvény vonatkozott (vö. Szabó 2013a: 74).

HELYI OLVASATOK¹⁰

A fentebbi két részben történeti és globális kontextusban igyekeztem képet adni arról, hogy a föld miként válik társadalmi aktorrá és a társadalmi programok tárgyává. A kép – terjedelmi korlátokból fakadóan is – óhatatlanul elnagyolt. Az itt következő rész ezt az elnagyoltságot hivatott tompítani azzal, hogy a föld jelentésének néhány helyi olvasatát nézi meg. A lista tehát értelemszerűen nem kimerítő. A helyszín Bonyha,¹¹ egy Kis-Küküllő menti, valamikor jobb napokat látott település, amelynek arisztokrata családja épp úgy átélte a föld társadalmi jelentéseinek a változását, mint a falu egyszerű lakói. A szóban forgó arisztokrata család, a Bethlen família egyszerre vált áldozatává a kommunista párt hatalmi törekvéseinek és annak az ideológiai harcnak, amit a párt a rendszer kiépítése során a korábbi *establishment* tagjai ellen vívott, illetve még azt megelőzően és azzal párhuzamosan azoknak a román állami törekvéseknek, amelyek keretében a földbirtokok fölötti rendelkezés a társadalmi és nemzeti legitimitáció megteremtésének eszközéül szolgált.

A 19. század végén Bonyha legjelentősebb birtokosa a Bethlen család volt. Erdélyi szinten is jelentősnek számított a 19. század végén 2000 holdat jóval meghaladó, más falvakban található birtokaikkal 1910-re összesen szinte a 3000 holdat elérő birtokuk.¹² Az 1921-es földreformot követően 400 holdon gazdálkodhattak tovább. Valószínűleg ennek következményeként lebontották a faluban álló egyik kastélyukat, szeszfőzdéjüket eladták. Az ekkor összeállított földosztási listán szerepelnek mind magyar, mind román családok. A korrekciós listán, amelynek eredményeként levettek családokat az eredeti listáról, jobbra magyar családok szerepelnek. 1945-ben elvették maradék birtokaikat is, a családot kényszerlakhelyre száműzték. A faluban ekkor kialakított új utcák, a kiosztott házhelyek, a szétosztott földek, a megalakuló kollektív gazdaság az ő földjeiken, a birtokukon, a kastélyukban kaptak helyet, működtek. A föld társadalmi szerepei változásának a faluban megvoltak az elszenvedői és a haszonélvezői is. A Bethlen család életvitelszerűen nem tért vissza a faluba. Még álló kastélyuk az Erdélyi Református Egyházkerület kezelésében van.

Amit a történetírásban földreformnak, államosításnak nevezünk, így jelenik meg egy konkrét család történetében. Egy dokumentálhatóan legalább 400 éves történet szakadt meg a II. világháború után, amiben a föld jelentésváltozásainak is kiemelkedő szerepe volt.

BEFEJEZETLEN REPRIVATIZÁCIÓ ÉS A SZOCIALIZMUS ÖRÖKSÉGE

A föld 20. századi jelentésváltozásai legjelentősebb időszakának a kollektivizálás és a reprivatizáció tekinthető. Egyik sem tekinthető egyszerűen (tulajdon)jogi aktusnak. Tudjuk, hogy noha a paraszti háztartások a kollektivizálás pillanatában alig több mint száz éve voltak a tényleges birtokosai a földjeiknek, e néhány generáció leforgása alatt olyan erős érzelmi kötődések is kialakultak a tulajdonosok és a földjeik között, amelyek az egyszerű tulajdonlás

¹⁰ Ez a rész nagymértékben támaszkodik 2013-ban megjelent könyvemre (Szabó 2013a) és az annak alapjául szolgáló, 2009-2013-ban végzett terepmunkára, illetve a terepmunkának a 2014-es folytatására.

¹¹ A település és a térség leírásához (etnikai viszonyok, gazdálkodás és gazdálkodástörténet) lásd Szabó 2013a.

¹² Minden adat pontos forrására hivatkozom könyvemben. A Bethlen család gazdálkodásáról lásd Szabó 2013a: 67-76.

sémái fölé helyezték a földbirtoklást.¹³ A kollektivizálást tehát ebben a kontextusban is meg kell értenünk: a paraszti társadalomban oly vágyott föld – és fontos hangsúlyozni, hogy az életmódon kívül épp e vágy, a földszerzés célja kötötte össze a 19. század végére már rendkívül rétegzett paraszti társadalmat – a kollektivizálás pillanatában teherré válhatott, alapot szolgálhatott a rendszerellenesség vádjának a megfogalmazására. A többes jelentéseket a reprivatizáció sem nélkülözte: ez egyszerre jogokat és kötelezettségeket teremtett, amit nem mindenki akart/tudott vállalni (Verdery 2004b). A föld visszaszolgáltatása is rendkívül gazdag érzelmi tartományokat mozgat meg. Bonyhai beszélgetésekben a valamikor virágzó gazdaság, a megművelt határ – akár a grófi időkre, akár a téves működésének a korszakára vonatkoztatva – elő-elő bukkan, egyfajta nosztalgikus keretben meghatározza a földről való beszédmódot. A *pusztá határ, nyulak legelnek* fordulatok ezeknek a tartalmaknak adnak morálisan is telített hangot, hisz a föld, a föld ideális megművelése, tisztelete – a munka mellett – a falusi morálnak centrális része volt, s normatív szinten talán az mind a mai napig.

Ezért is szül olyan nagy elégedetlenséget az, hogyha a mindennapi emberek a befejezetlennek látják a reprivatizációt, ami sokszor kiegészül egy általános elitellenességgel is (Szabó 2016). Nem egyszer a reprivatizáció technikai értelemben tekinthető befejezetlennek: a hivatal nem állítja ki a tulajdonosi lapokat, nem tisztázza a helyzetet.

S elmentem a tanácshoz, s azt mondtam, titlut miért nem csinálnak. Mindenkinek csináltak titlut, mindenkinek van titlujá. Én mind mentem, mind szóltam nekijek, hogy kéne csinálni titlut rája, legyen titlu, mert úgy volt, hogy fiatal házásoknak [...] Még ki se mérték a földet. Én ott voltam a múlt télen is, jártam a fejükre, aki a földdel foglalkozik, lefénymásolta azt a kis papírt, amit vittem, de nincsen, még most sem, mai napig se csináltak nekem titlut.

Valamennyi földet a Bethlen család is visszacapott. A család földjei is felbukkannak a visszacapott területekről szóló narratívákban, az elégedetlenségben, a vélelmezett spekulációk leírásában, amelyek már túlmutatnak az egyszerű technikai kérdéseken. Hisz a földet a család visszakapta. Azonban a föld sorsa még mindig nem rendeződött megnyugtatóan:

A [grófi] legelőt bagóért kiadták. Egy...most jelenbe [...] itt. S elajándékozta egy másiknak. Úgy hívják, hogy [...], tart állatokat. Ez a részlet helyi kontextusokba ágyazva értelmezi a befejezetlenséget. A következő egyszerre idéz fel helyi és külső kontextusokat: Az [grófi] erdőből 52 hektárt kimértek. Dicsőben az erdészeti hivatal főnöke, [...] csúfságból ott valami martokat s ilyen haszonvetetlen területet, ami az erdőhöz tart, 52 hektárt ott mért ki. A cigányok lopják belőle a fát.

A reprivatizáció azonban nem csak jogi, technikai értelemben kérdéses és befejezetlen. A mentalitások sem teszik lehetővé, hogy a szocializmus zárójelbe tehető legyen (Giordano–Kostova 2002), a szocializmus tovább él, egyfajta tehetetlenségi erőként meghatározza az életet (Skalnik 1993):

Hányszor elmondtam, nem a te földed, nem léphetsz rejá. Ezt megszokták, a kommunizmus erősen beléverte, a traktor is, ahogy befördül, itt van az én földem, ő befördül, menyen rajta keresztül, mert így voltunk megszokva már a kollektívben. Mind beszéltem, mert a volt traktoristák a szekcióban, vagy a szemétében, mert így mondjuk, befördül, mert így szokta meg.

13 Amit, nyilván, árnyalt a zselléri, jobbágyi vagy szabadparaszti státus: például a szabadparaszti közösségek rendelkeztek földbirtokkal már a jobbágyfelszabadítás előtt, tehát a kötődéseik korábbiak lehetnek.

FÖLD ÉS ETNICITÁS

Fentebb arról beszéltem, hogy a nemzet és a föld kapcsolatára nem fogok kitérni, azonban egy gondolat erejéig itt mégis meg kell állnom: a területiség a nacionalista törekvéseknek legtöbb esetben *sine qua non*-ja. Egy nemzet létének vagy nem létének kardinális kérdése, hogy van-e olyan terület, amely fölött kizárólagos (értsd: más nemzeteket kizáró) jogokkal rendelkezik. Ezt a kérdést Erdély vonatkozásában mindannyian jól ismerjük. A vitának a megfelelője bonyhai vonatkozásban is megfigyelhető, hisz a ki jött előbb kérdése – amelyből a helyhez való jogot levezethetőnek vélelmezik –, ha nem is napi rendszerességgel, de elég gyakran előbukkan a helyi diskurzusokban. Ezek legitimálnak és delegitimálnak. A magyarok nyilvánvaló módon magyar elsőbbséget vizionálnak. Ennek legitimitását megkérdőjelezendő a románok előszeretettel hozakodnak elő a szász elsőbbséggel, amire a falu valamikori Szászbonyha neve is alapot szolgáltat.¹⁴ Mind a magyarok, mind a románok a cigányok kései érkezésének narratíváját éltetik. A következő idézet ebben a tágabb kontextusban emeli ki a földnek egy újabb jelentését, miközben pragmatikus szempontokra is rávilágít:

mindig mondom az enyéimnek, hogy a földet nem szabad eladni. Legalább azt ne, mert ha nincs föld, nincs semmi. Földönfutó vagy... ha van földed, van mit megegyél! Nem igaz, tanár úr? Az enyéimnek mondom, a másik nem érdekel, azoknak nem volt [földje]

FÖLD ÉS IDEGENEK

A fentebbi kérdést egészíti ki és teszi továbbgondolhatóvá a föld és az idegenek kérdése. Említettem Polányi Károly alapján, hogy a föld csak fiktív értelemben áru. Adottság, nem emberi tevékenység eredménye, és mivel a nemzettel is összekapcsolódik, kereskedelme sok esetben valamilyen regulációnak van alávetve (mint ahogy a munkaerő áramlását is regulációk szabályozzák). A föld tulajdonjoga, vagy a tulajdonjog megszerzésének a potenciális lehetősége sok esetben az állampolgársággal, tágabb – akár történeti – értelemben a csoporthoz való tartozással kapcsolódik össze.¹⁵

Bonyhán és környékén több külföldi vállalkozó is tevékenykedik. A gazdaságban általában ők a legsikeresebbek, de sokszor minimalizálják a kapcsolataikat a helyiekkel. Földszerzési és földhasználati tevékenységük minden esetre a beszélgetések témáját képezi, amelyekben benne van a nehezítés a nem a saját csoporthoz tartozó szereplőkkel szemben helyi és országos kontextusban egyaránt, illetve az esetleges spekulációkra történő utalás is.

Jaj, igen. Hát kivette a német, de az embereket ez is átverte. Itt már a negyedik vagy ötödik vállalkozó, aki kijön, volt olasz, s német, az a második német, s ez is átverte nagyon az embereket. Mi volt ebben a lényeg? Az, hogy kibérelte a földeket, s első évben megművelte, szép volt, minden volt, de a termést be kellett adja, mert bérelt gépekkel dolgoztatta, ugye, ki kellett fizetni a munkadíjat, hogy eljöttek ide aratni meg szántani. S a termést azt elvitték, s az embereket nem tudta kijfizetni.

14 A szászok elsőbbsége mindezekkel együtt a jelenlegi források alapján nem bizonyítható (vö. Szabó 2013a).

15 Ezt a tulajdonjogokról alkotott szemléletek változásai is nagyon jól aláhúzzák: ma a legfontosabb tulajdonunk az állampolgárságunk. Az egyéb tulajdonjogok gyakorlását ez teszi lehetővé és garantálja.

A téma a mára igen aktuálissá vált földrablás kérdéseit is megelőlegezi, miközben az ebben a részben röviden bemutatott nemzeti kontextusra is hivatkozik:

Az egész Temes megye, s az egész Romániának a nagyobb része már mind külföldi birtok. Ezer hektáronként van eladva az ország. [...] Az már nem Romániához tart, az már nem román mezőgazdaság. Az már külföldi mezőgazdaság.

FÖLD, GLOBALIZÁCIÓ, KOLONIÁLIS ASPEKTUSOK

A föld(birtok), a (termő)föld jelentései kialakulásának nyilvánvalóan van tehát nemzeti perspektívája. De van ennek egy globális perspektívája is, ami kiegészül egy erőteljes jövőorientált mozzanattal is. A föld – mint minden más termék – egyre inkább globális termék is, annak ellenére, hogy sok államban valamilyen védelem alatt áll. A föld globális – sokszor potenciálisan nem teljesen tisztességes – kereskedelme, a nagyvállalatok előre törése ma már a társadalomtudományok számára is fontos téma (Ploeg 2008, Sasken 2013). Az alábbi idézet a nemzetközi politikák, a hidegháború és a kilátástalan jövő kontextusában ad hozzá valami újat a föld jelentéseihez.

Ez az EU-s politika. Nem kellett a nukleáris arzenál, hogy megvegyék a volt szocialista országokat. Hanem megvették pénzzel. Kieszelték azt, hogy a fiataloknak adnak egy rövid időre munkát külföldön, az öregek itt maradnak, s akkor azt mondja az öreg, egyik a másiknak, mit csináljunk a földdel, eladjuk, fiam. Mert nincs mit csináljunk, mert a fiataloknak nem kell a föld. Akkor közben eljön a másik, akinél volt dolgozni a fiatal, eljön ide, s a földet felvásárolja. [...] Összeszedik a földet, felvásárolják a külföldiek, a fiataloknak egy idő múlva már nem lesz külfölden munkájuk, hazakerülnek. De jönnek az unokák, azok hol dolgoznak? Mit csinálnak, megkérdik, hogy az én nagypapámnak nem volt semmije? Miük merre menjünk most már, nyugatra vagy keletre? A helybeli ipar nem megyen, mezőgazdaság nincs, a földet leadta nagyapám.

KÖVETKEZTETÉSEK

A föld jelentősége úgy tűnik, korokon és kultúrákon átívelően igen kiemelkedő. Elsődleges jelentései nyilván, és ezt Bonyhán is jól tudják, az élelemtermeléshez kapcsolják, noha az utóbbi időben a globális kontextusok miatt épp ez a kapcsolat rendült meg. *A mi etetjük az országot* diskurzusa ma már csak normatív szinten tartható (vö. Szabó 2013b). A föld jelentései az emberi társadalommal változnak. Ahogy változik a társadalom szerkezete, a globális viszonyok, a fogyasztási szokások – és sok minden más –, úgy a föld jelentései is folyamatosan alakulnak, adaptálódnak. Ebben az értelemben lehet érvelni amellelt, hogy a föld társadalmi aktor is egyben (amit tovább mélyíthetnének az ebben a tanulmányban kényszerűen kihagyott szempontok a tájjal, a natúra–kultúra tengellyel, a nemzeti tájakk/ földdel kapcsolatosan). A föld ökológiai (Hirsch 2005, Măntescu 2014), tulajdonnal kapcsolatos (Măntescu 2014, Micu 2014) kérdéseket, a politikai (Verdery 2003) és gazdasági rezsimekben történő változások (Ploeg 2008), globalizáció és posztgyarmati kapcsolatok (Sasken 2013) problémáit jeleníti meg. Részese a nagy társadalmi ideológiáknak és legiti-

mációknak (Polányi 2004, Wolf 1995, Verdery 2004), szétaprózódik és koncentrálódik: ha a földreformokat nézzük, akkor szinte törvényszerűen fluktuálóknak látjuk a szétaprózódás és koncentrálódás időszakait.

De ami talán ezeknél is fontosabb: a föld a helyi világoknak, ezen belül a társadalomszerkezetnek, a moralitásoknak, erkölcsi elképzeléseknek volt integráns része. Ma ez is felborulni látszik, és hosszú távúnak gondolt elképzelések kérdőjeleződnek meg a föld fontosságával, szimbolikus tartalmaival, állam és helyiek, helyiek és helyiek közötti viszonyok jellegével kapcsolatosan. Az emberek igyekeznek régi tudásokhoz visszanyúlni, a földről való beszélgetésekben régi, eddig stabilnak hitt álláspontokra hivatkoznak. Ezek az álláspontok azonban maguk is megkérdőjeleződnek: az új gazdasági rezsimek a föld jelentéseit is átrendezik.

SZAKIRODALOM

- Barnard, Alan
1993 Primitive communism and mutual aid: Kropotkin visits the Bushmen. In: Hann, Chris (ed.): *Socialism: ideals, ideologies, and local practice*. Routledge, London, 1–18.
- Berthoud, Gérald
2014 Mauss előfutára: Somló Bódog és az ajándék kérdése. *Tabula* 15. (1) Elérhetőség: http://tabula.neprajz.hu/neprajz.07.151a.php?bm=1&as=26&kr=A_10_%3D%222014%2015%281%29%22. (Utolsó megtekintés: 2017. 02. 13.)
- Bíró Sándor
2002 *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Borras, Saturnino M. Jr. – Hall, Ruth – Scoones, Ian – White, Ben – Wolford, Wendy
2011 Towards a better understanding of global land grabbing: an editorial introduction. *The Journal of Peasant Studies* 38. (2) 209–216.
- Bourdieu, Pierre
1978 A szimbolikus tőke. In: Uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Gondolat Kiadó, Budapest, 379–401.
- Cartwright, Andrew L.
2001 *The Return of the Peasant. Land Reform in Post-Communist Romania*. Ashgate, Aldershot.
- Egyed Ákos
1981 *Falu, város, civilizáció*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Égető Melinda
1985 Bevezető In: Uő (összeáll.): *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadása, Budapest, 5–62.
- Fox, Katy
2011 *Peasants into European Farmers? EU Integration in the Carpathian Mountains of Romania*. LIT Verlag, Berlin–Zürich.
- Fülemile Ágnes
1987 *Földművelési rendszerek Magyarországon*. In: Balázs Géza – Voigt Vilmos (szerk.): *Arator. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 51–60.
- Giordano, Christian
2014 The Ethnicization of Agrarian Reforms: The Case of Interwar Yugoslavia. *Martor* 19: 31–42.
- Giordano, Christian – Kostova, Dobrinka
2002 The Social Production of Mistrust. In: Hann, Chris (ed.): *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Routledge, London, 74–91.

- Gregory, Chris
2009 Whatever happened to economic anthropology? *The Australian Journal of Anthropology* 20. 285–300
- Hann, Chris M.
2005 Property. In: Carrier, James G. (ed.): *A handbook of economic anthropology*. Edward Elgar, Cheltenham–Northampton, 110–124.
- Hirsch, Eric
2005 Environment and economy: mutual connections and diverse perspectives. In: Carrier, James G. (ed.): *A handbook of economic anthropology*. Edward Elgar, Cheltenham–Northampton, 370–386.
- Imreh István
1973 *A rendtartó székely falu*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Kolossváry Szabolcsné
1975 A magyar erdőgazdaság történeti fejlődése. In: Uő (szerk.): *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. (Tanulmányok)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 15–79.
- Măntescu, Liviu.
2014 The Ecology of an Agrarian Question Ecological Crises and the Coming of Age of Capitalism in Vrancea. *Martor* 19. 97–114.
- Micu, Cornel
2014 Social Structure and Land Property in Romanian Villages (1919–1989). *Martor* 19. 133–148.
- Oláh Sándor
2004 Ember és föld a Székelyföldön. In: Uő: *Falusi látletelek*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 18–24.
- Pap Izabella
2007 *Földbirtoklás Kobátfalván. Társadalmi konfliktusok és a mentalitás változása*. Szakdolgozat a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékén, Kolozsvár.
2008 A földbirtok jelentősége ma Kobátfalván. In: Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 7. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. (Krizsa Könyvek, 31.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 129–150.
- Petersák Tivadar
2008 *A közbirtokosság*. A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének Kiadványa, Debrecen.
- Piketty, Thomas
2014 *Capital in the Twenty-First Century*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Ploeg, Jan Douwe van der
2008 *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. Earthscan, London.
- Polányi Károly
2004 (1944) *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Sassen, Saskia
2013 Land Grabs Today: Feeding the Disassembling of National Territory. *Globalizations* 10. (1) 25–46
- Skalnik, Peter
1993 'Socialism is dead' and very much alive in Slovakia: political inertia in a Tatra village. In: Hann, Chris (ed.): *Socialism: ideals, ideologies, and local practice*. Routledge, London, 221–230.
- Szabó Á. Töhötöm
2013a *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.
2013b Does the Countryside Still Feed the Country? Producing and Reproducing the Rural in Transylvania. In: Silva, Luis – Figueiredo, Elisabete (eds.): *Shaping Rural Areas in Europe: Perceptions and Outcomes on the Present and the Future*. (GeoJournal Library, 107.) 165–180.
2016 Kihalt vidék: a vidékiség értelmezései az állami és piaci rezsimek kontextusában. *Erdélyi Társadalom* 14. (1) 91–111.
- Tárkány Szűcs Ernő
1983 A jobbágyparaszti földtulajdon néhány problémája. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XIII. 151–172.
- Thompson, Edward P.
1963 *The Making of the English Working Class*. Victor Gollancz Ltd., London.

Verdery, Katherine

2003 *The Vanishing Hectare: Property and Value in Postsocialist Transylvania*. Cornell University Press, Ithaca.

2004a The Property Regime of Socialism. *Conservation & Society* 2. (1) 189–198.

2004b The Obligations of Ownership: Restoring Rights to Land in Postsocialist Transylvania. In: Humphrey, Caroline – Verdery, Katherine (eds.): *Property in Question. Value Transformation in Global Economy*. Berg, Oxford–NewYork, 139–160.

Wolf, Eric R.

1973 Parasztok. In: Service, Elman R. – Sahlins, Marshall D. – Wolf, Eric R.: *Vadászok, törzsek, parasztok*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 317–448.

1995 (1982) *Európa és a történelem nélküli népek*. Akadémiai Kiadó – Osiris-Századvég, Budapest.

SEMNIIFICAȚIILE SOCIALE ALE PĂMÂNTULUI. CONTEXTE GLOBALE ȘI PERSPECTIVE LOCALE

Lucrarea de față susține că istoria socială și mentală legată de pământ este încă în curs de formare, iar pe lângă semnificațiile instrumentale acesta mai posedă valențe simbolice, drept urmare orice analiză trebuie să o abordeze ca parte imanentă a sferei umane. În acest sens pământul este un actor social. Prima parte a lucrării oferă o însumare a acestor semnificații, apelând la tendințele antropologiei economice referitoare la producție și redistribuire, focusând totodată pe problematica relațiilor de proprietate. Partea a doua investighează problema reformei agrare din perspectiva statului, a formării de grup, a legitimării și a mecanismelor economiei de piață. În final, partea a treia utilizează câteva cazuri concrete din partea rurală a Transilvaniei pentru a ilustra schimbările survenite în aceste semnificații.

THE SOCIAL MEANINGS OF LAND. GLOBAL CONTEXTS AND LOCAL PERSPECTIVES

The present article argues that the social and mental history of the land is still in formation, that beside instrumental meanings land still bears symbolic ones and consequently one must analyze land as inherent part of human sphere. In this sense land is a social actor. The first part of the article summarizes these meanings applying the approaches of economic anthropology in the fields of production and redistribution and also having a focus on the issues of property relations. The second part investigates the problems of land reforms from the perspectives of the state, group formation, legitimacy, and the mechanisms of market economy. Finally, the third part uses some actual cases from rural Transylvania to illustrate the changes of these meanings.